

Henryk Zimoń

Religijny wymiar wybranych rytuałów u ludu Konkomba z północnej Ghany

---

Studia Etnologiczne i Antropologiczne 3, 115-128

1999

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Henryk Zimoń SVD

Katolicki Uniwersytet Lubelski

Religijny wymiar wybranych rytuałów u ludu Konkomba z północnej Ghany

Afrykańscy stwierdzają wielką różnorodność rytuałów, spełnianych w różnym czasie i przy różnych okazjach. Rytuały, odprawiane najczęściej kolektywnie, są wyznacznikiem kulturowej i religijnej tożsamości danej grupy społecznej. Studium rytuałów, należących do praktycznego wymiaru religii, zgodnie z moim doświadczeniem badawczym znacznie ułatwia odkrycie i wyjaśnienie systemu teologicznych, kosmologicznych i antropologicznych pojęć i wierzeń ludów afrykańskich. Rytuały bowiem ściśle wiążą się z wierzeniami i odgrywają centralną rolę w systemach wierzeń¹. Rytuał jest ponadto nadzwyczaj ważny w życiu grup społecznych jako „klucz do zrozumienia fundamentu społeczeństw ludzkich”². Implikuje on dwie płaszczyzny: transcendentną, odnoszącą się do świata nadnaturalnego, i społeczną. Religioznawcy oraz etnologo-

---

¹ H. Z i m o ń: *Afrykańskie rytuały agrarne na przykładzie ludu Konkomba*. Warszawa 1992, s. 9 n. Zob. również: M. E. S p i r o: *Religion and the Irrational*. In: *Symposium on New Approaches to the Study of Religion*. Ed. J. H e l m. Seattle 1964, s. 103; K. K w a ś n i e w i c z: *Z badań nad zwyczajami dorocznymi w społeczności wiejskiej*. „Etnografia Polska” 1965, T. 9, s. 71; A. de W a l M a l e f i j t: *Religion and Culture. An Introduction to Anthropology of Religion*. New York 1968, s. 188 n.; C. B e l l: *Ritual Theory, Ritual Practice*. New York 1992, s. 182–187.

² M. W i l s o n: *Nyakyusa Ritual and Symbolism*. „American Anthropologist” 1954, 54, s. 241.

i komunikacji mają wymiar wyraźnie religijny. Umożliwiają one kontakt człowieka i społeczności z rzeczywistością transcendentną. Przez słowa, gesty, przedmioty i działania symboliczne rytuały te przekazują prawdy religijne, normy i wartości określające zachowanie ludzkie, integrują grupy lineażowe, rodowe i ponadrodowe oraz są podstawą ich interakcji. Są one ponadto nośnikami stanów emocjonalnych, przeżyć oraz oczekiwań jednostek i społeczności⁵. O charakterze religijnym rytuałów dożynkowych i rytuałów związanych z ziemią świadczą adresaci modlitw i ofiar, treść modlitw i składane ofiary.

Adresaci modlitw i ofiar

W tradycyjnym systemie wierzeń ludu Konkomba znane są następujące kategorie istot nadnaturalnych: bóg Uwumbor, bóstwo Kiting, duchy ziemi, duchy opiekuńcze rodu, duchy buszu, duchy bliźniąt, duchy opiekuńcze poszczególnych zagród, duchy osobowe (własne) poszczególnych ludzi, przodkowie.

Boga Uwumbor stosunkowo rzadko wzywano w analizowanych rytuałach. Raz był wspomniany w czasie tradycyjnych świąt jamu w wiosce Nalongni, siedem razy w czasie świąt jamu organizowanych przez przywódców takich nowych kultów, jak: Grumadi, Tigari i Nanguli (w wioskach Kumwateek, Sobib, Kukuln), a cztery razy w czasie świąt plonów sorga w wioskach Nalongni i Kiteek. Ponadto Uwumbor był wspomniany trzy razy w rytuale związanym z ziemią o charakterze prywatnym w wiosce Kiteek (w sanktuarium ziemi oraz w przybytkach duchów rodowych Chaln i Kpambul). Bóg Uwumbor nie jest symbolicznie przedstawiany ani w przedmiotach, ani w specjalnych miejscach sakralnych. Jest on wspominany obok innych istot nadnaturalnych. Uwumbor jest synem bóstwa ziemi Kiting i boga niebiańskiego Kitalangban, który użyźnia ziemię spuszczać deszcz. Bóg Kitalangban był prawdopodobnie Istotą Najwyższą, którego miejsce zajmuje obecnie bóg Uwumbor. Zgodnie ze współczesnymi wierzeniami Konkombów Uwumbor jest Istotą Najwyższą, stwórcy ziemi, nieba, duchów, ludzi i wszystkich rzeczy. Jest władcą (etymologicznie imię Uwumbor pochodzi od słowa *ubor* – władca), źródłem i dawcą życia oraz prawodawcą moralnym. Bóg Uwumbor bywa utożsamiony również z niebem, które – zsyłając deszcz – zapładnia ziemię. J.-C. Froelich mówi w tym kontekście o „boskim kazirodztwie”⁶. Wbrew zapewnieniom Konkombów, że boga Uwumbor

⁵ V. Turner: *The Forest of Symbols. Aspects of Ndembu Ritual*. Ithaca 1967, s. 28, 32; Tenże: *Symbolic Studies*. „Annual Review of Anthropology” 1975, 4, s. 155 n.

⁶ J.-C. Froelich: *Le tribu Konkomba du Nord-Togo*. Dakar 1954, s. 180 n., 184 n., 221 n.; Tenże: *Les Konkomba, les Moba, les Dyé*. In: J.-C. Froelich, P. Alexandre,

należałoby wzywać na samym początku wszystkich obrzędów religijnych, faktycznie zwracają się oni najczęściej do istot niższego rzędu, gdyż te są im bliższe.

Matką boga Uwumbor jest personifikowane bóstwo ziemi Kiting. Jest ono bóstwem jednostkowym i uniwersalnym dla wszystkich Konkombów. Afrykańscy różnią się w interpretacji natury bóstwa ziemi Kiting. R. S. Rattray i J. Zwernemann twierdzą, iż Kiting jest boginią⁷, inni zaś (M. Fortes, J.-C. Froelich, M. Manoukian, R.J.H. Pogucki) zaprzeczają temu, utrzymując, iż Kiting jest bliżej nie sprecyzowaną zasadą żeńską⁸. Wyniki moich badań wskazują na żeński charakter bóstwa ziemi w sensie uniwersalnym. Za tym przemawiają wierzenia dotyczące pary kosmicznej (Kiting – Kitalangban) oraz rytuał zwany „pogrzebem matki boga Uwumbor” (*Uwumbor aana aakpuul*). Konkombowie spełniali ten rytuał o charakterze dziękczynnym i błagalnym po zebraniu plonów zbóż sorga i prosa. Dzisiaj nie jest on odprawiany, choć wspominają go starcy, a nawet ludzie w średnim wieku.

Pojęcie bóstwa Kiting w sensie uniwersalnym i jego kult nie są wyraźnie obecne w wierzeniach i obrzędach Konkombów rejonu Saboby. Bóstwo Kiting o charakterze uniwersalnym manifestuje się natomiast w wielości lokalnych duchów ziemi, opiekunów poszczególnych rodów ludu Konkomba. Duchom ziemi płci męskiej lub żeńskiej oddaje się cześć w sanktuariach ziemi. Na każdym terytorium rodu musi się koniecznie znajdować sanktuarium ziemi, zwane *litingbaln*, które uobecnia lokalnego ducha ziemi i stanowi centrum kultu ziemi oraz symbol jedności i autonomii rodu. Sanktuariami ziemi u Konkombów są najczęściej kamienie, drzewa, gaje i zagajniki. Pod drzewami w gajach i zagajnikach znajdują się kamienie ofiarne pełniące funkcję ołtarza, na którym składane są ofiary. Sanktuaria ziemi usytuowane są zwykle blisko zagród lub na granicy ziemi uprawnej i buszu, oddzielając teren żyzny, bezpieczny, święty od obszaru bezpłodnego, niebezpiecznego, świeckiego⁹. Zgodnie z segmentarną strukturą polityczną Konkombów kult danego ducha ziemi ma

R. C o r n e v i n: *Les populations du Nord-Togo*. Paris 1963, s. 150; T e n ż e: *Les Konkomba du Nord-Togo*. „Bulletin de l'Institut Français d'Afrique Noire” (série B) 1949, 11, s. 430, 432.

⁷ R. S. R a t t r a y: *Tribes of the Ashanti Hinterland*. Vol. 2. Oxford 1932, s. 43; J. Z w e r n e m a n n: *Die Erde in Vorstellungswelt und Kulturpraktiken der sudanischen Völker*. Berlin 1968, s. 32.

⁸ J.-C. F r o e l i c h: *Les Konkomba, les Moba...* s. 150; M. F o r t e s: *The Dynamics of Clanship among the Tallensi. Being the First Part of an Analysis of the Social Structure of a Trans-Volta Tribe*. 3rd ed. London 1969, s. 107 (przyp. 1), s. 175 (przyp. 1); M. M a n o u k i a n: *Tribes of the Northern Territories of the Gold Coast*. London 1951, s. 83; R. J. H. P o g u c k i: *A Survey of Land Tenure in Customary Law of the Protectorate of the Northern Territories*. Accra 1955, s. 17.

⁹ J.-C. F r o e l i c h: *Le tribu Konkomba...* s. 186; H. Z i m o ń: *Afrykańskie rytuały...* s. 98, 100, 108; T e n ż e: *Sanktuarium ziemi – centrum kultowe ludu Konkomba w północnej Ghanie*. „Roczniki Teologiczne” 1993, R. 40, z. 2, s. 26–29, 38; T e n ż e: *Symbolika afrykańskich rytuałów agrarnych na przykładzie ludu Konkomba*. W: *Kultury i religie Afryki a ewangelizacja*. Red. H. Z i m o ń. Lublin 1995, s. 134 n.

zasięg lokalny i ogranicza się do członków określonego rodu, mieszkańców jego terytorium¹⁰. Duchy ziemi łączą więc członków rodu z danym terytorium oraz uzasadniają ich dziedziczne prawo do zamieszkania i użytkowania ziemi.

Adresatami modlitw i ofiar w rytuałach dożynkowych i rytuałach związanych z ziemią są przede wszystkim duchy ziemi, opiekuńcze duchy rodu i przodkowie. Wzywa się ducha ziemi własnego rodu oraz – rzadziej – duchy ziemi rodów sąsiednich, a wśród nich zwłaszcza tych lineaży większych oraz rodów, które związane są więzami przyjaźni (*kijonya* lub *kijotiik*) czy więzami partnerstwa rytualnego (*mantotiib*)¹¹. Duchy ziemi wzywano we wszystkich analizowanych rytuałach, z wyjątkiem święta jamu organizowanego przez specjalistę kultu Tigari w wiosce Sobib¹².

Z kultem ziemi wiąże się ściśle kult opiekuńczych duchów rodowych. Za siedziby duchów opiekuńczych rodu (*liwaal*, l.m.: *ngiwa*) uważa się określone miejsca w buszu, drzewa, żagajniki, stawy, rzeki, kamienie, skały, wzgórza. Niektóre z duchów rodowych są również symbolicznie uobecnianie w czarkach glinianych, czyli przybytkach, przechowywanych w zagrodach członków rodu. Gospodarze zagród składają z okazji uroczystości dożynkowych ofiary tym przybytkom, symbolizującym duchy opiekuńcze rodu¹³. Ponadto cykle rytów odbywają się często w przybytkach duchów rodowych przed rytuałami związanymi bezpośrednio z ziemią i spełnianymi w sanktuariach ziemi czy w zagrodach (N-nalog, Bwagbaln, Nalongni), w czasie odprawiania rytuału w świątyni ziemi (Gbadagbam) lub też po tych obrzędach (Bwagbaln, Kiteek)¹⁴. Duchy rodu wzywano we wszystkich rytuałach dożynkowych oraz rytuałach związanych z ziemią, z wyjątkiem rytuału odprawionego w sanktuarium ziemi po żniwach sorga w wiosce Sobib¹⁵.

We wszystkich analizowanych rytuałach najczęściej wspomniano w modlitwach duchy przodków (*yajatiib*, l.p.: *yaja*). Przodkowie uważani są za ciągle obecnych i żywych członków społeczności, którzy biorą aktywny udział w życiu społeczności i wpływają na losy żyjących. Przodkowie stanowią główne ogniwo więzi łączącej ludzi ze światem duchowym. To właśnie przez nich świat duchowy staje się dla ludzi bliski. Wspomina się przede wszystkim przodków własnego rodu, rzadziej rodów sąsiednich. Ograniczony zasięg rodowy wzywanych

¹⁰ Zob. D. T a i t: *The Political System of Konkomba*. „Arica” 1953, 23, s. 222.

¹¹ H. Z i m o Ń: *Afrykańskie rytuały...*, s. 28, 82; T e n Ń e: *Sanktuarium ziemi...*, s. 35; T e n Ń e: *Z badań nad kultem ziemi u ludu Konkomba z północnej Ghany*. „Roczniki Teologiczne” 1994, R. 41, z. 2, s. 27 n.

¹² Zob. T e n Ń e: *Afrykańskie rytuały...*, s. 46–49.

¹³ Tamże, s. 31 n., 70, 75, 82, 86, 122 n.

¹⁴ T e n Ń e: *Kapłani ziemi u ludu Konkomba w północnej Ghanie*. W: *Kapłan pośród ludu kapłańskiego*. Red. W. S ł o m k a, J. M i s i u r e k. Lublin 1993, s. 170, 174 n.; T e n Ń e: *Sanktuarium ziemi...*, s. 31, 33–36; T e n Ń e: *Z badań nad kultem ziemi...*, s. 19–21, 28 n.

¹⁵ T e n Ń e: *Afrykańskie rytuały...*, s. 102–105.

przodków wypływa z segmentarnej i patrylinearnej struktury społecznej Konkombów, w której pamięta się tylko własnych przodków rodowych. W rytuałach dożynkowych oprócz przodków męskich wspomina się również, choć rzadziej, przodków żeńskich, a w rytuałach związanych z ziemią tylko raz wzywano ogólnie przodków żeńskich na grobie Mbagra w wiosce Bwagba¹⁶.

Spośród przybytków, którym składa się ofiary w czasie odprawiania rytuałów dożynkowych, najliczniejsze są przybytki symbolizujące duchy bliźniąt. Stosunek ludów afrykańskich do bliźniąt jest ambiwalentny. Wzbudzają one zarówno radość jako symbol płodności, jak i obawę, gdyż uważane są za niebezpieczne i nienormalne¹⁷. Przybytkami duchów bliźniąt są albo garnki z tykwami służącymi jako przykrywki, albo tykwy. Niekiedy te dwie formy przybytków występują razem. Uobecniają one duchy bliźniąt, zarówno żyjących, jak i zmarłych, które są symbolem płodności. Zmarłe bliźnięta (mężczyźni i kobiety) jako przodkowie są uważane za duchy płodności, wpływające na plony ziemi oraz płodność ludzi i zwierząt. Dlatego też składa się im ofiary i usilnie prosi o płodność i pomyślność.

Duchy bliźniąt wzywano często w czasie tradycyjnych świąt jamu w wioskach Nalongni i Nabwa oraz w czasie świąt plonów sorga w wioskach Nalongni, Kiteek i Nabwa. Rzadko wspomniano duchy bliźniąt w czasie świąt jamu odprawianych przez przywódcę kultu ducha Tigari w wiosce Bwakul (trzy razy) i kultu ducha Nanguli w wiosce Kukuln (jeden raz). Tylko jeden raz wzywano duchy bliźniąt podczas rytuału w sanktuarium ziemi w wiosce Gbadagbam, a kilka razy – w rytuałach składania obiaty ziemi w wioskach Nalongni i Kiteek¹⁸.

Inną kategorię istot nadnaturalnych, które przywołuje się w rytuałach dożynkowych i rytuałach związanych z ziemią, stanowią duchy buszu (*bininkpiib* lub *biponib*). Nie mają one stałych cech dobra i zła. Według wierzeń Konkombów jest to specyficzny rodzaj psotnych duchów, które mieszkają w buszu i mogą szkodzić ludziom, sprowadzając bezpłodność i różne choroby, zwłaszcza natury psychicznej. Duchy te są płci męskiej i żeńskiej, wchodzi w związki małżeńskie i mają dzieci. Nawiedzają one najczęściej osoby młode, choć nie wyłącznie. Po konsultacji z wróżbitą taka chora osoba musi przejść

¹⁶ Tamże, s. 124 n.; T e n ż e: *Sanktuarium ziemi...*, s. 36 n.; T e n ż e: *Z badań nad kultem ziemi...*, s. 31 n.; T e n ż e: *Symbolika afrykańskich rytuałów...*, s. 136–138.

¹⁷ Zob. H. A. B l a i r: *Some Tribes of the Konkomba* [mps], cyt. za: M. M a n o u k i a n: *Tribes...*, s. 74; J.-C. F r o e l i c h: *Le tribu Konkomba...*, s. 158 n.; H. Z i m o ń: *Święta plonów sorga u ludu Konkomba w północnej Ghanie. W: Z badań nad religią i religijnością ludową*. Red. H. Z i m o ń. Warszawa 1988, s. 45; T e n ż e: *Guinea Corn Harvest Rituals among the Konkomba of Northern Ghana*. „Anthropos” 1989, 84, s. 451; T e n ż e: *Afrykańskie rytuały...*, s. 26, 59, 77, 89, 124; T e n ż e: *Symbolika afrykańskich rytuałów...*, s. 130 n.

¹⁸ T e n ż e: *Afrykańskie rytuały...*, s. 26, 28, 30–32, 43, 45, 51, 59, 65, 67–71, 73–86, 89, 124; T e n ż e: *Z badań nad kultem ziemi...*, s. 30, 35.

przez wiele ceremonii, które mogą trwać kilka lat. Kończą się one „złapaniem” tych duchów w buszu do torby i symbolicznym ich uwięzieniem w przybytku (*bininkpiib aawaal*), będącym odtąd własnością chorej osoby. Od tego momentu duchy buszu mogą jej pomagać w zamian za pamięć w ofiarach. Przybytek duchów buszu składa się z dużej tykwy (czyli kalebasy), podzielonej na dwie równe części: tykwa dolna (*kitotok*) symbolizuje matkę, a tykwa górna (*kitotobiil* lub *kitotoabir*) – ojca. Ponadto do przybytku należy tykwa bez pokrywki, zwana *kiyibong*¹⁹.

Duchy buszu wzywano w modlitwach w czasie tradycyjnego święta jamu w wiosce Nalongni oraz w czasie świąt plonów sorga w wioskach Nalongni, Kiteek i Nabwa. Tylko raz wzywano duchy buszu w czasie święta jamu zorganizowanego przez przywódcę kultu ducha Nanguli w wiosce Kukuln. Ponadto jeden raz wspomniano duchy buszu podczas rytuałów w sanktuariach ziemi w wioskach Sobib i Gbadagbam oraz kilka razy w rytuałach składania obiaty ziemi w wioskach Nalongni i Kiteek²⁰.

Ograniczony zakres występowania jedynie w pewnych rytuałach dożynkowych mają duchy opiekujące się poszczególnymi zagrodami, duchy osobowe (własne) poszczególnych mieszkańców zagród oraz duchy Grumadi, Tigari i Nanguli. Przybytkami duchów opiekuńczych zagród mogą być stożkowe gliniane słupy z glinianymi garnkami wypełnionymi odpowiednimi lekami roślinnymi. Słupy te mieszczą się w podwórzach zagród. Poza tym obiera się na przybytki owych duchów konary drzew rosnących w podwórzach lub na zewnątrz zagród. Na tych konarach umieszcza się również garnki z lekami i pokrywkami. Przybytkom duchów opiekuńczych zagród przypisuje się następujące funkcje: opieka nad zagrodą, obrona przed szkodliwą działalnością czarowników, działanie lecznicze, zapewnianie mieszkańcom płodności i wszelkiej pomyślności. Duchy opiekuńcze zagród wzywano wyłącznie w zagrodzie Ubindama w wiosce Nalongni w czasie tradycyjnego święta jamu oraz w zagrodach gospodarzy Ubindam i Weinjimi w wiosce Nalongni podczas święta plonów sorga²¹.

¹⁹ D. T a i t: *Spirits of the Bush. A Note on Personal Religion among the Konkomba*. „Universitas” 1953, 1, No. 1, s. 11 n.; T e n ż e: *The Konkomba of Northern Ghana*. 2nd ed. London 1964, s. 223–225; J.-C. F r o e l i c h: *La tribu Konkomba...*, s. 201–203; M. M a n o u k i a n: *Tribes...*, s. 94; H. Z i m o Ń: *Święta plonów sorga...*, s. 47 n.; T e n ż e: *Guinea Corn Harvest Rituals...*, s. 452 n.; T e n ż e: *Symbolika afrykańskich rytuałów...*, s. 129 n.

²⁰ T e n ż e: *Tradycyjne święta jamu u ludu Konkomba w północnej Ghanie*. „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 1985, R. 32, z. 2, s. 283, 285–288, 290; T e n ż e: *Afrykańskie rytuały...*, s. 26, 28 n, 51, 58–60, 66–69, 71–75, 79–84, 86, 89; T e n ż e: *Z badań nad kultem ziemi...*, s. 29 n.

²¹ T e n ż e: *Tradycyjne święta jamu...*, s. 284; T e n ż e: *Traditional Yam Feasts among the Konkomba of Northern Ghana*. „Ethnologia Polona” 1992, 17, s. 120 n.; T e n ż e: *Afrykańskie rytuały...*, s. 27, 65, 68–70, 72; T e n ż e: *Symbolika afrykańskich rytuałów...*, s. 129.

Duchy osobowe poszczególnych mieszkańców zagrody (symbolizowane przez miski, czyli tykwy, pancerz żółwia lub włócznię) wspomniano w tradycyjnych świętach jamu w wioskach Kukuln (w zagrodzie Nsonibi) i Nalongni (w zagrodzie Ujaka-udo) oraz w świętach plonów sorga w wioskach Nalongni (w pięciu zagrodach) i Kiteek (w zagrodach starców Nlembi i Bila)²².

Adresatami modlitw i ofiar w jednej tylko kategorii rytuałów dożynkowych były duchy Grumadi, Tigari i Nanguli. Nowe kultury związane z tymi duchami, obce tradycyjnej religii Konkombów, pochodzą z terenów środkowej lub południowej Ghany. Obecnie odgrywają one coraz większą rolę w życiu religijnym mieszkańców badanych przez mnie wiosek. Poza tradycyjnymi świętami jamu, które odbywają się w sierpniu pod przewodnictwem starszyny w poszczególnych zagrodach z udziałem ich mieszkańców, w wioskach obchodzone są również, choć nieco później (najczęściej we wrześniu), uroczystości dożynkowe jamu, organizowane przez przywódców, czyli specjalistów rytualnych nowych kultów. Ci stosunkowo młodzi ludzie, posiadający różne przedmioty sakralne, czyli przybytki (rogi, wydłużone walce, kule, siekierki), i odprawiający w towarzystwie licznych uczniów wielorakie zawiłe obrzędy, stoją wyraźnie w opozycji do religii tradycyjnej, w której czynności sakralne sprawuje starszyna. W świadomości ludzi młodych, sprawujących czynności rytualne w czasie świąt dożynkowych jamu, duchy Grumadi, Tigari i Nanguli zajmują miejsce centralne w hierarchii duchowych istot nadnaturalnych²³.

Podsumowując, chcę podkreślić, iż głównymi adresatami modlitw i ofiar w rytuałach dożynkowych i rytuałach związanych z ziemią były duchy ziemi, opiekuńcze duchy rodu i przodkowie. Stosunkowo rzadko wspomniano w rytuałach boga Uwumbor. Duchy bliźniąt i duchy buszu częściej wzywano w rytuałach dożynkowych niż w rytuałach związanych z ziemią. W ograniczonym zakresie, wyłącznie w niektórych rytuałach dożynkowych, wspomniano duchy opiekuńcze zagród, duchy osobowe poszczególnych ludzi oraz obcego pochodzenia duchy Grumadi, Tigari i Nanguli.

²² T e n ż e: *Tradycyjne święta jamu...* s. 277; T e n ż e: *Traditional Yam Feasts...* s. 115 n.; T e n ż e: *Święto plonów sorga...* s. 45 n.; T e n ż e: *Guinea Corn Harvest Rituals...* s. 451 n.; T e n ż e: *Afrykańskie rytuały...* s. 22, 28, 60, 65, 67–71, 81, 89.

²³ Uczestniczyłem w 1984 roku w uroczystościach święta jamu spełnionych przez przywódców kultu Grumadi w wiosce Kumawateek, kultu Tigari w wioskach Bwakul i Sobib oraz kultu Nanguli w wiosce Kukuln. Zob. H. Z i m o ń: *Afrykańskie rytuały...* s. 38–56; T e n ż e: *Rytuały agrarne ludu Konkomba w północnej Ghanie w procesie współczesnych przemian*. W: *Religie pogańskie w procesie przemian*. Red. H. Z i m o ń. Warszawa 1990, s. 123–128.

Modlitwy i ofiary

Wyrazem religijnego charakteru badanych rytuałów są również modlitwy i składane ofiary, stanowiące ich integralną część. Każdy rytuał składa się z cykli rytów – działań, słów i ofiar – które mają charakter symboliczny. Rytuały dożynkowe, odprawiane w poszczególnych zagrodach, składają się z jednej grupy rytów, albo – częściej – z kilku grup czy cykli rytów. Również rytuały związane z ziemią składają się z kilku grup rytów. W poszczególnych grupach rytów można wyróżnić dwie lub trzy fazy:

- modlitwy połączone ze złożeniem obiaty z wody, piwa, wódki,
- modlitwy towarzyszące składaniu ofiar krwawych z drobiu, kozy, kozła, barana, psa,
- ofiarowanie i wylanie piwa na ziemię, na kamienie ofiarne, czarki gliniane i inne przybytki lub modlitwy związane z ofiarami z wnętrzości oraz wątroby i żołądka drobiu, barana, kozła²⁴.

W rytuałach żniwnych rytu fazy trzeciej nie praktykuje się obecnie w wielu zagrodach Konkombów, co świadczy o modyfikacji samej struktury rytuałów żniwnych w ostatnich dziesięcioleciach. Antropolog brytyjski David Tait potwierdza istnienie rytu fazy trzeciej w początkach lat pięćdziesiątych²⁵. Wyniki moich badań z lat 1990–1991 pozwalają stwierdzić, iż zanik trzeciej fazy w różnych rytuałach jest częstszy u plemienia Biczabob. Plemiona Nakpantiib i Binalob też obecnie praktykują częściej tę fazę w różnych rytuałach (na przykład w rytuałach dożynkowych czy w rytuale wprowadzenia na urząd kapłana ziemi w N-nalog)²⁶. Obrzędy religijne sprawowane przez starca Bigrumi w Kiteek w świątyni ziemi i w dwóch przybytkach duchów opiekuńczych Chaln i Kpambul składały się z trzyczęściowego cyklu rytów: obiaty z piwa, ofiary z krwi oraz z wnętrzości i wątroby kurczaka. Na zakończenie rytów w przybytku ducha Kpambul Bigrumi powtórnie złożył obiatę z piwa²⁷.

Zgodnie z terminologią etnologa francuskiego A. van Gennepa i sugestią D. Taita można pierwszą fazę uważać za fazę separacji (*rites de séparation*) od świata świeckiego, w której nawiązuje się pierwszy kontakt ze światem nadnaturalnym, a fazę drugą za marginalną (*période de marge*), w której uczestnicy

²⁴ T e n ż e: *Afrykańskie rytuały...*, s. 121; T e n ż e: *Znaczenie świąt plonów u ludu Konkomba w Ghanie północnej*. W: *W służbie nauce*. Red. M. S t u d n i k SVD. Warszawa 1992, s. 174; T e n ż e: *Kapłani ziemi...*, s. 172; T e n ż e: *Sanktuarium ziemi...*, s. 33 n.; T e n ż e: *Symbolika afrykańskich rytuałów...*, s. 138 n.

²⁵ D. T a i t: *The Place of Libation in Konkomba Ritual*. „Bulletin de l'Institut Français d'Afrique Noire” (série B) 1955, 17, s. 169, 172.

²⁶ H. Z i m o ń: *Afrykańskie rytuały...*, s. 89, 121; T e n ż e: *Kapłani ziemi...*, s. 172; T e n ż e: *Sanktuarium ziemi...*, s. 34; T e n ż e: *Z badań nad kultem ziemi...*, s. 26.

²⁷ T e n ż e: *Z badań nad kultem ziemi...*, s. 26.

trwają w kontakcie ze światem sakralnym. Faza trzecia jako faza powrotu (*rites d'agrégation*) ze świata sakralnego do rzeczywistości świeckiej polegała na końcowym ofiarowaniu i wylaniu wody lub piwa na ziemię, kamienie ofiarne i czarki ofiarne lub na ofiarowaniu wnętrzości oraz wątroby i żołądka drobiu, barana czy kozła²⁸. Stosowanie w rytuałach dorocznych schematu trójfazowych rytów separacji, przejścia i włączenia może być modelem wyjaśniającym symboliczną strukturę rytuałów dorocznych (kalendarzowych), chociaż nie są one rytuałami przejścia z jednego statusu do drugiego. Trzyczęściowa struktura symboliczna rytuału nie ogranicza się więc do rytuałów przejścia²⁹.

Modlitwy i ofiary są aktami religijnymi i podstawowymi elementami kultowymi każdej religii. Według F. Heilera modlitwa jest sercem i centrum każdej religii³⁰. Najogólniej można ją nazwać rozmową człowieka z bóstwem i innymi istotami nadnaturalnymi. Modlitwa stanowi nie tylko słowny aspekt kultu czy rytuału, a więc wyłącznie „słowny ryt”, lecz także istotną czynność i zasadniczą dyspozycję człowieka religijnego. Jest ona podstawą i fundamentem kultu³¹.

Słowa modlitwy wypowiedziane przez Konkombów w czasie spełniania rytuałów pełnią funkcję komunikatywną, służącą w pierwszym rzędzie porozumieniu się ludzi między sobą oraz z istotami nadnaturalnymi, w których istnienie Konkombowie wierzą i od których czują się zależni. Z treści wypowiedzianych modlitw wyraźnie wynika, że rytuały dożynkowe i rytuały związane z ziemią mają charakter dziękczynny i błagalny. Prośby wyrażane w modlitwach obejmują wszystkie sfery i potrzeby życia indywidualnego i wspólnotowego. Modlitwy towarzyszące składaniu obiad z napojów oraz ofiar krwawych, a także z surowych i ugotowanych kawałków mięsa, wyrażają dziękczynienie, obietnice, najczęściej jednak prośby o zdrowie, pomyślność, dostatek pożywienia, płodność i liczne potomstwo, deszcz, wolność od chorób, zła, czarowników i czarownic oraz wszelkich kłopotów i niebezpieczeństw. Ponadto modlono się o szczęście, radość, znalezienie żony, przyjaciela, ochronę przed jadowitymi żmijami, zgodę i harmonię społeczną, dobro, błogosławieństwo, pieniądze, opiekę nad mieszkańcami zagród, zamożność, kozy i bydło, obfitość

²⁸ D. T a i t: *The Place of Libation...*, s. 169; H. Z i m o ń: *Znaczenie świąt plonów...*, s. 174; T e n ż e: *Kapłani ziemi...*, s. 172.

²⁹ Zob. L. H o n k o: *Theories Concerning the Ritual Process*. In: *Science of Religion. Studies in Methodology. Proceedings of the Study Conference of the International Association for the History of Religions, Held in Turku, Finland August 27–31, 1973*. Ed. L. H o n k o. The Hague 1979, s. 420 n. (dyskusja); H. Z i m o ń: *Symbolika afrykańskich rytuałów...*, s. 140.

³⁰ Zob. F. H e i l e r: *Das Gebet. Eine religionsgeschichtliche und religionspsychologische Untersuchung*. 2. Auflage. München 1920, s. 2; W. J a m e s: *Doświadczenie religijne*. Warszawa 1958, s. 421; W. B. K i r s t e n s e n: *The Meaning of Religion. Lectures in Phenomenology of Religion*. 3rd ed. The Hague 1971, s. 417; M. R u s e c k i: *Istota i geneza religii*. Lublin–Sandomierz 1997, s. 76 n.

³¹ A. S h o r t e r: *Prayer in the Religious Traditions of Africa*. Nairobi 1975, s. 2; H. Z i m o ń: *Modlitwa u ludów afrykańskich*. „Roczniki Teologiczne” 1996, R. 43, z. 2, s. 333 n.

ryb, wygranie na loterii. Proszono również o możliwość nabycia dóbr współczesnej cywilizacji, jak na przykład samochodów ciężarowych, traktorów, maszyn do mielenia zboża, studni i budynków. Konkombowie włączają więc w sferę religijną wszystkie sprawy życia codziennego, również te, które świadczą o unowocześnieniu gospodarki i modernizacji stylu życia³².

Ofiara, podobnie jak modlitwa, jest podstawowym elementem kultowym każdej religii, znanym w najwcześniejszych formach kultu i we wszystkich częściach świata³³. Ofiara to ryt religijny, w którym przekazuje się dar istotom nadnaturalnym w celu ustalenia, podtrzymania i odnowienia relacji zależności człowieka od tych istot. Lud Konkomba składa ofiary bezkrwawe (woda, piwo, wódka, ugotowane i pieczone jamy, ciasto z prosa, orzechy kola, pieniądze) i krwawe (kurczak, kura, kogut, perliczka, kaczka, koza, kozioł, owca, baran, pies). Ofiary są ściśle związane z modlitwami, które zawsze towarzyszą obiałom z wody, piwa lub wódki.

W rytuałach dożynkowych składa się w ofierze wodę, piwo warzone z sorga lub częściej piwo zmieszane z wodą oraz krew ofiarnego drobiu jako jego substytut. W zagrodzie Opeela w Nalongni w czasie święta plonów sorga złożono w ofierze barana. Podczas rytuału wprowadzenia na urząd kapłana ziemi w sanktuarium ziemi w wiosce N-nalog ofiarowano poza drobiem barana, a podczas trwania rytuałów w sanktuariach ziemi w wioskach Bwagbaln i Gbadagbam – kozła i barana (Bwagbaln) oraz kozła (Gbadagbam)³⁴. W uroczystościach dożynkowych jamu, organizowanych przez przywódców kultów Grumadi, Tigari, Nanguli – poza wodą, piwem, kurczakami, perliczkami, kurami, kogutami i kaczka – złożono w ofierze również wódkę z trzciny cukrowej oraz większe zwierzęta, a mianowicie: dwa psy, dwie owce, cztery kozy, barana i kozła. Zupełnie nowym elementem, nie występującym w tradycyjnych rytuałach dożynkowych, jest składanie w ofierze pieniędzy (Kumwateek, Kukuln) oraz orzechów kola (Kukuln)³⁵.

Typowy dla Konkombów i innych ludów afrykańskich ryt ofiarny polega na zabiciu drobiu lub innych zwierząt przez poderżnięcie gardła, ofiarowaniu

³² T e n ż e: *Afrykańskie rytuały...*, s. 34, 88 n., 105, 125 n.; T e n ż e: *Znaczenie świąt plonów...*, s. 176 n.; T e n ż e: *Kapłani ziemi...*, s. 176; T e n ż e: *Sanktuarium ziemi...*, s. 37 n.; T e n ż e: *Symbolika afrykańskich rytuałów...*, s. 142 n.

³³ Zob. K. G o l d a m e r: *Die Formenwelt des Religiösen. Grundriß der systematischen Religionswissenschaft*. Stuttgart 1965, s. 336; P. S a r p o n g: *African Theology and Worship*. „The Ghana Bulletin of Theology” 1974, 4, No. 7, s. 7; Th. P. v a n B a a r e n: *Theoretical Speculations on Sacrifice*. „Numen” 1964, 11, s. 1 n., 7 n., 11 n.; G. v a n d e r L e e u w: *Fenomenologia religii*. Warszawa 1978, s. 398 n.; G. W i d e n g r e n: *Religionsphänomenologie*. Berlin 1969, s. 280 n.; M. R u s e c k i: *Istota i geneza religii...*, s. 77 n.; J. H e n n i n g e r: *Sacrifice*. In: *The Encyclopedia of Religion*. Ed. M. E l i a d e. Vol. 12. New York 1987, s. 544–546.

³⁴ H. Z i m o Ń: *Afrykańskie rytuały...*, s. 59; T e n ż e: *Sanktuarium ziemi...*, s. 38.

³⁵ T e n ż e: *Rytuały agrarne ludu Konkomba...*, s. 125 n.; T e n ż e: *Znaczenie świąt plonów...*, s. 177; T e n ż e: *Afrykańskie rytuały...*, s. 40 n., 43–45, 47 n., 50–54.

krwi, którą oblewa się mur, kamienie ofiarne, ziemię, gliniane stożki, garnki i inne przybytki. Mięso natomiast gotuje się, a następnie spożywa podczas uczty, która kończy uroczystości dożynkowe czy inne rytuały³⁶.

W czasie tradycyjnego święta jamu w wiosce Kukuln na tykwie symbolizującej ducha osobistego lub na grobach zmarłych przodków składano w ofierze symboliczne kawałki surowego mięsa ze skrzydła, nogi i nasady dzioba zabitego drobiu. W wiosce Nalongni natomiast starzec Ujakaudo przed rozpoczęciem uczty ofiarował duchom buszu kawałki ugotowanego jamu (fufu) i ugotowanego mięsa. W czasie świąt plonów sorga w Nalongni kobiety ofiarowały duchom buszu symboliczne kawałki ciasta z prosa, kładąc je na murze zamykającym dużym okręgiem chaty zagrody Opeela³⁷. Na zakończenie rytuału w sanktuarium ziemi w wiosce N-nalog ofiarowano kawałki upieczonego mięsa drobiu oraz nieco ugotowanych wnętrzności, wątroby i żołądka barana. Również w końcowej fazie rytuału w sanktuarium ziemi w wiosce Sobib złożono w ofierze na kamieniu wnętrzności i żołądki drobiu. W sanktuarium ziemi w wiosce Gbadagbam ofiarowano też ugotowane kawałki mięsa, wątroby i żołądka z kozła oraz wątroby z drobiu. Także w końcowej fazie rytuału w przybytkach duchów opiekuńczych Kpamba i Taloo w Bwagbaln ofiarowano kawałki wątroby z drobiu. W obrzędach religijnych spełnianych w Kiteek w sanktuarium ziemi oraz w przybytkach duchów opiekuńczych Chałn i Kpambul starzec Bigrumi złożył w ofierze wnętrzności i kawałki wątroby z zabitych kurczaków³⁸.

Wnętrzności, wątroba i żołądek są symbolicznie ważne (wątroba symbolizuje życie); Konkombowie uważają je za przysmaki. Piwo, krew, wnętrzności oraz kawałki wątroby i żołądka pełnią funkcję daru w formie napoju czy pokarmu składanego istotom nadnaturalnym przez uczestników rytuałów³⁹. Istoty te pragną i potrzebują napoju i pokarmu. Wyraźnie potwierdzają to słowa modlitwy starca Bigrumi, towarzyszące ofiarowaniu wątroby duchowi ziemi Waapu w jego sanktuarium: „Waapu, chcę pożywienia z pól, ty również pragniesz pokarmu. To jest twój pokarm”. Uczestnicy uroczystości, pijąc piwo oraz jedząc mięso ofiarnych zwierząt w czasie rytualnej biesiady, dają wyraz swej łączności z istotami nadnaturalnymi.

Rytuały jako symboliczny system znaczeń i komunikacji są wyznacznikiem kulturowej i religijnej tożsamości ludu Konkomba i innych ludów afrykańskich. Mają one wymiar społeczny i religijny. Odgrywają główną rolę w systemie wierzeń. W artykule wskazałem na religijne znaczenie wybranych rytuałów ludu

³⁶ T e n Ź e: *Afrykańskie rytuały...*, s. 126.

³⁷ T e n Ź e: *Tradycyjne święta jamu...*, s. 277, 280; T e n Ź e: *Święta plonów sorga...*, s. 44; T e n Ź e: *Afrykańskie rytuały...*, s. 22, 24, 29, 34, 58.

³⁸ T e n Ź e: *Afrykańskie rytuały...*, s. 104; T e n Ź e: *Kapłani ziemi...*, s. 177; T e n Ź e: *Sanktuarium ziemi...*, s. 38; T e n Ź e: *Z badań nad kultem ziemi...*, s. 26, 29, 33.

³⁹ T e n Ź e: *Kapłani ziemi...*, s. 178; T e n Ź e: *Sanktuarium ziemi...*, s. 33 n.

Konkomba z północno-wschodniej Ghany. Opisałem doroczne rytuały dożynkowe (żniwne) oraz siedem rytuałów związanych z ziemią. O charakterze religijnym tych rytuałów świadczą: adresaci modlitw i ofiar (najczęściej wspomniano duchy ziemi, opiekuńcze duchy rodu i przodków, rzadziej wzywano boga Uwumbor, duchy buszu, duchy bliźniąt, a najrzadziej duchy opiekuńcze poszczególnych zagród, duchy własne poszczególnych ludzi oraz duchy Grumadi, Tigari i Nanguli), same modlitwy dotyczące różnych potrzeb (przede wszystkim prośby o zdrowie, dostatek pożywienia, potomstwo, deszcz, wolność od chorób i wszelkiego zła) oraz składane ofiary bezkrwawe (woda, piwo, wódka, gotowane i pieczone jamy, ciasto z prosa) i krwawe (krew z drobiu, kozy, kozła, owcy, barana, psa oraz wnętrzości, wątroba i żołądek).

The religious dimension of selected rituals of the people of Konkomba in northern Ghana

S u m m a r y

The article deals with the religious dimension of selected rituals of the people of Konkomba in the north-eastern Ghana. Rituals are understood here as religious rites which are directed at the transcendence (*sacrum*) in contrast to secular rituals oriented towards the secular sphere (*profanum*). Because the African agrarian communities do not distinguish the secular and the religious spheres, we will speak of rituals in the meaning of religious rites. I prefer a threefold division of rituals, namely the rituals of passage (occasional and nonperiodic), annual rituals (calendrical, seasonal and periodic) and rituals of crisis (occasional and nonperiodic).

The presentation of the religious character of Konkomba rituals is based on the analysis of annual harvest rituals, which include: the traditional yam feast celebrated on the occasion of the first harvest of that bulb plant, the yam feast held by the leaders of the new cults of Grumadi, Tigari and Nanguli, and the feast of a cereal plant called guinea corn (sorghum). Further it presents seven rituals connected with the Earth in which the author participated. These were the following: a ritual of installing the Earth priest to his office in the village of N-nalog, a ritual in the Earth shrine after the guinea corn harvest in the village of Sobib, the rituals in the Earth shrines in the villages of Bwagbalm and Gbadagbam, the rituals of offering libation to the Earth in the villages of Nalongni and Kiteek, and finally a private ritual in the Earth shrine in the village of Puo Tindaando.

Harvest rituals and Earth sacredness among the Konkomba people of northern Ghana were the object of two ethnoreligious field research carried out by the author among that people in the area of Saboba from July 1984 to January 1985 and from September 1990 until August 1991 (the total of nineteen months).

The annual harvest rituals and the rituals connected with the Earth (annual and crisis ones) as a symbolic system of meaning and communication have a clear religious character. They enable the people and community to have contact with the transcendent reality. By means of words, gestures, object and symbolic acts, these rituals transmit the religious truths, norms and values, which determine human behaviour and assure social order and continuation of the soci-

ety. These rituals are also the carriers of emotional states and expectations of individuals and communities. The religious nature of these rituals is testified to by the addressees of prayers and sacrifices (god Uwumbor, Earth spirits, protective clan spirits, protective spirits of homesteads, bush spirits, twin spirits, ancestor spirits, protective spirits of Grumadi, Tigari and Nanguli), by the content of prayers and the offerings, which are discussed in the paper.

Die religiöse Dimension der ausgewählten Rituale bei den Konkomba in Nordghana

Z u s a m m e n f a s s u n g

Gegenstand der Betrachtungen in dem Artikel ist die religiöse Dimension der ausgewählten Rituale bei den Konkomba in Nordghana. Unter Ritualen, d.h. symbolischen Tätigkeiten, verstehe ich religiöse Praktiken, die auf die Transzendenz (*Sacrum*) gerichtet sind, im Gegensatz zu den weltlichen Riten, die sich auf den weltlichen Bereich (*Profanum*) beziehen. Da die afrikanischen Bauerngesellschaften die Einteilung in weltlichen und religiösen Bereich nicht kennen, werden wir in bezug auf sie den Begriff „Ritual“ im Sinne religiöser Praktiken gebrauchen. Ich ziehe die Dreiteilung der Rituale vor: Übergangsrituale (Familien-, Gelegenheits-, nichtperiodische Rituale), jährliche Rituale (Kalender-, Saison-, periodische Rituale) und Krisenrituale (Gelegenheits-, nichtperiodische Rituale).

Die Darstellung der religiösen Dimension der Rituale bei den Konkomba stützt sich auf die Analyse der jährlichen Erntefestrituale, zu denen man die traditionellen Yams- und Sorghumernfestefe zählt. Die ersteren werden anlässlich der ersten Ernte dieses Knollengewächses begangen und von den Anführern der neuen Kulte Grumadi, Tigari und Nanguli geleitet. Außerdem werden sieben weitere, mit der Erde verbundene Rituale berücksichtigt, an denen ich teilgenommen habe: das Ritual der Einsetzung in das Amt des Erdpriesters im Dorf N-nalog, das Ritual im *Erdheiligtum* nach der Sorghumernte im Dorf Sobib, die Rituale in den *Erdheiligtümern* in den Dörfern Bwagbalm und Gbadagbam, die Rituale des Trankopfer-an-die-Erde-Bringens in den Dörfern Nalongni und Kiteek sowie das Privatritual im Erdheiligtum im Dorf Puo Tindaando.

Die Erntefestrituale und die Heiligkeit der Erde bei den Konkomba Nordghanas waren zweimal Gegenstand der ethnoreligionswissenschaftlichen Forschungen, die ich unter diesem Volk in der Region Saboba durchgeführt habe (vom Juli 1984 bis Januar 1985 und vom September 1990 bis August 1991; insgesamt dauerten die Forschungen 19 Monate).

Die jährlichen Erntefestrituale und die mit der Erde verbundenen Rituale (jährliche und krisenbedingte) als ein symbolisches System der Bedeutungen und kommunikatives System zugleich haben deutlich eine religiöse Dimension. Sie ermöglichen den Kontakt des Menschen und der Gesellschaft mit der transzendenten Wirklichkeit. Durch Worte, Gesten, Gegenstände und symbolische Handlungen vermitteln Rituale nicht nur religiöse Wahrheiten, Normen und Werte, die das menschliche Verhalten bestimmen, sondern auch gewährleisten der Gesellschaft Ordnung und Kontinuität. Die Rituale sind darüber hinaus Träger emotionaler Zustände und Erwartungen einzelner Menschen und der Gesellschaft. Von religiösem Charakter der Erntefestrituale und der mit der Erde verbundenen Rituale zeugen die Adressaten der Gebete und Opfer (Gott Uwumbor, Erdgeister, Schutzgeister des Klans, Schutzgeister der Gehöfte, Buschgeister, Geister der Zwillinge, Geister der Ahnen, Schutzgeister Grumadi, Tigari und Nanguli), die Inhalte der Gebete sowie die dargebrachten Opfer, was im einzelnen erörtert wird.